
UDK 904:726.5](497.6-3 Hercegovina)

Pregledni članak

Primljen 10. IX. 2013.

ANA NOKOVIĆ

Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru

anokovic@sve-mo.ba

RANOKRŠĆANSKI SAKRALNI OBJEKTI NA PROSTORU HERCEGOVINE

Sažetak

Ovaj članak donosi pregled arheoloških lokaliteta s ranokršćanskim sakralnim objektima na prostoru Hercegovine, koji su ujedno jedini svjedok postojanja kršćanstva do 7. st. Autorica se najprije osvrće na pravce širenja kršćanstva u rimskoj provinciji Dalmaciji, odnosno na koji način i kad je došlo do kristijanizacije zaleđa važnih kolonija na istočnojadranskoj obali, kao što su Salona, Narona i Epidaur. Budući da su materijalni dokazi jedini izvor postojanja kršćanstva, glavna tema rada jesu arheološka istraživanja ranokršćanskih lokaliteta koja su se uglavnom odvijala u drugoj polovini 20. st., kao i interpretacija istih u relevantnoj literaturi.

Ključne riječi: rano kršćanstvo, Hercegovina, oratorij, bazilike, arheološka istraživanja, lokaliteti

Uvod

Prva stoljeća kršćanske ere na vjerskom polju donose jednu novu religiju koja se relativno lako ukorijenila i zbog svog naučavanja brzo je stjecala velik broj sljedbenika. Naime, radi se o pojavi i širenju kršćanstva koje je ugrozilo dotadašnje poganske politeističke religije i državne kultove, prije svega kult umrlog, a kasnije i živućeg cara. Važni centri na tlu južnoga Jadrana koji se mogu smatrati i ishodištima daljnje

širenja kršćanstva prema unutrašnjosti jesu Salona, Naronna i Epidaur, koji se drže i prvim biskupskim središtima osnovanim još u 4. st. Za nas je posebno zanimljiv prostor u zaleđu spomenutih centara koji je u kasnoantičko vrijeme bio pod jurisdikcijom biskupija Sarsenterske, Naronnske i Epidaurske. Današnja Hercegovina, koja je bila pod upravom spomenutih biskupija, arheološki je bogat prostor, ali slabo istražen. O postojanju kršćanstva na tome prostoru svjedoči određeni broj ranokršćanskih sakralnih objekata koji se datiraju od sredine 4. do 6. st., dok pisanih izvora gotovo da i nema. Treba napomenuti da na prostoru Bosne i Hercegovine nije pronađen niti jedan sigurni epigrafski spomenik koji bi svjedočio o postojanju ove religije, iako je Crkva u razdoblju kasne antike djelovala u svim vidovima svoje djelatnosti.

Veliki doprinos u istraživanju ranokršćanskih lokaliteta dali su Ćiro Truhelka (1865.-1942.), Carl Patsch (1865.-1945.), Dimitrije Sergejevski (1886.-1965.), Đuro Basler (1917.-1990.), Irma Čremošnik (1916.-1990.), Veljko Paškvalin (1926.-2008.), Tomislav Anđelić i mnogi drugi.

1. Prva stoljeća kršćanstva na prostoru Hercegovine

Razvoj i širenje kršćanstva u prvim stoljećima nove ere na prostoru Hercegovine ne može se promatrati kao zasebna cjelina, nego se treba sagledati u sklopu sveukupnih događaja koji su zahvatili rimsku provinciju Dalmaciju, a ponajprije njezin obalni dio.

O tome kada je kršćansko učenje prodrlo na prostor provincije Dalmacije nema sigurnih dokaza. No, većina autora slaže se da je počela još u apostolska vremena, točnije u drugoj polovini 1. st. Dokaz toj tvrdnji nalazimo u Novom zavjetu u Poslanici sv. Pavla Rimljanima (Rim 15,19) te u Poslanici istog apostola Timoteju (2 Tim 4,10) gdje navodi da je u Dalmaciju poslao svog učenika Tita. Dokle je Tit dopro, gdje je propovijedao i kakvi su bili njegovi uspjesi, nije poznato. Neki autori iznose tvrdnju da Titovo propovijedanje nije imalo velikoga uspjeha te da je vjerojatno i to malo uspjeha ugušeno za vrijeme Neronova progona, koji je nastao malo poslije nego je Tit otputovao u Dalmaciju.¹

¹ Usp. FRANE BULIĆ – JOSIP BERVALDI, *Kronotaksa salonitanskih biskupa*, Tiskara Hrvatskog

Prema rezultatima arheoloških istraživanja u ovim krajevima prije druge polovine 3. st. organiziranih kršćanskih općina nije bilo, a time nije bilo ni vidljivih tragova kršćanstva. Međutim, to ne znači da kršćana nije bilo u prva dva stoljeća jer se oni vanjskim izgledom nisu ni po čemu razlikovali od ostalih.

Propovijedanje nove vjere širilo se s trgovcima, vojnicima, carinicima i propovjednicima duž cesta i na ključnim prometnim točkama, a u gradovima su nastajale prve kršćanske općine. Više je putova kojima je kršćanstvo stizalo u provinciju Dalmaciju i općenito u Ilirik. Osim morskim putem i preko jadranskih luka, kršćanstvo se širilo najviše iz Akvileje prema unutrašnjosti, putem kojim su se najviše kretali vojnici i trgovci iz Italije, te uz Dunav iz crnomorskih grčkih gradova u Sirmij, središte kršćanstva za pokrajinu Panoniju, pa odatle južnije prema Dalmaciji.²

Ilirik je kršćanstvo primao iz važnih kršćanskih centara kao što su Filipi i Solun u kojima je sv. Pavao osnovao prve kršćanske općine na europskom tlu.³ Najdublji korijen kršćanstvo je primilo u glavnim gradovima provincija. Tako je Salona kao glavni grad i značajna pomorska luka bila ishodište za daljnje širenje kršćanstva prema unutrašnjosti i ostalim centrima provincije Dalmacije. Stoga je salonitansko kršćanstvo teško stradalo od namjesnika provincije koji je jedini imao pravo kažnjavati smrtnom kaznom, a zakonsku podlogu imao je u carskim ediktima.⁴ Naronska luka i magistralni put Akvileja – Salona – Narona

Katoličkog Tiskovnog društva, Zagreb, 1912./1913., str. 21.-22.; MIROSLAV VANINO, „Prve pojave kršćanstva u Bosni“, u: *Povijest Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do godine 1463.*, I., Hrvatsko kulturno društvo Napredak, Sarajevo, ³1998., str. 139.; BRANIMIR GABRIČEVIĆ, „Kršćanstvo u Iliriku do dolaska Slavena“, u: *Antička Salona*, Nenad Cambi (ur.), Književni krug, Split, 1991., str. 327.; MIHOVIL ABRAMIĆ, „O povijesti kršćanstva u Saloni“, u: *Antička Salona*, Nenad Cambi (ur.), Književni krug, Split, 1991., str. 321.-322.

2 Usp. VELJKO PAŠKVALIN, *Kršćanstvo kasne antike u zaleđu Salone i Narone. Arheološka istraživanja kasnoantičkog kršćanstva u Bosni i Hercegovini*, Vrhbosanska katolička teologija, Sarajevo, 2003., str. 42.

3 Usp. AUGUST FRANZEN, *Pregled povijesti Crkve*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, ²1996., str. 20.; M. VANINO, „Prve pojave kršćanstva u Bosni“, str. 138.

4 Usp. NENAD CAMBI, *Antika*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2002., str. 208.

– Epidamnos – Konstantinopol i njegovi brojni odvojci bili su značajni za proces kristijanizacije naronskoga zaleđa.⁵

Teži i sporiji prodor bio je u ruralna područja, dijelom zbog starih i od prapovijesti ukorijenjenih vjerovanja. To je razlog što je nepokršteno stanovništvo dobilo naziv pagani (pagus – selo).⁶ Proces kristijanizacije nije se odvijao ravnomjerno, ali je vrlo brzo zahvatio jadransku obalu.

Milanskim ediktom 313. god. kršćanstvu je dana potpuna ravnopravnost s ostalim religijama i Konstantin je stao potpomagati kršćanstvo.⁷ Time se kršćanstvo počelo i otvoreno propovijedati po čitavu Carstvu.

Legaliziranjem kršćanstva ukazala se potreba za izgradnjom raznih kulturnih građevina. Neke su postojeće javne zgrade pa čak i poganski hramovi pretvoreni u crkve. Nakon Milanskoga edikta pravo javnosti dobiva i kult mučenika pa se kršćani posvećuju proširivanju i uređivanju grobalja oko mučeničkih grobova. Primjeri takve brige primjećuju se u najranijim fazama razvitka salonitanskih cemeterijalnih kompleksa na Kapljuču, Manastirinama i Marusincu.⁸

Četvrto stoljeće u crkvenoj povijesti obilježeno je teološkim sporovima: trinitarnim, kristološkim i soteriološkim. Pozornica tih vjersko-ideoloških borbi bio je i Ilirik, u prvom redu njegovo podunavsko područje. Najveća opasnost za kršćanstvo, odnosno nicejsko pravovjerje, bio je arijanizam, krivovjerje aleksandrijskoga svećenika Arija koji je zanije kao srž kršćanstva.⁹ Nakon osude na nicejskom saboru Arije je prognan u Ilirik i zahvaljujući toj okolnosti u Iliriku je bilo gorljivih pristaša arijanizma, a pozornica obračuna pravovjerja s arijanizmom bio je u prvom redu Sirmij. Konačni poraz arijanizam kao doktrina doživio je na dva velika crkvena sabora u Carigradu i Akvileji. Ni na ekumenskom saboru

5 Usp. ANTE ŠKEGRO, „Ranokršćanska crkvena organizacija s hercegovačkih prostora“, u: *Hum i Hercegovina kroz povijest*, I., Zbornik radova s Međunarodnog znanstvenog skupa održanog u Mostaru 5. i 6. studenoga 2009., Ivica Lučić (ur.), Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2011., str. 101.

6 Usp. B. GABRIČEVIĆ, „Kršćanstvo...“, str. 331.

7 Franzen navodi da je *Milanski program tolerancije* izdan u obliku reskripta, a ne edikta. Usp. A. FRANZEN, *Pregled povijesti Crkve*, str. 54.

8 Usp. N. CAMBI, *n. dj.*, str. 221.-222.

9 Arije iz Aleksandrije zastupao je strogi subordinacionizam, tako je došao do nijekanja Kristove božanske naravi. Usp. BOŽO GOLUŽA, *Povijest Crkve*, Teološki institut Mostar, Mostar, 1998., str. 102.

u Niceji niti na akvilejskom saboru nisu sudjelovali crkveni prvaci provincije Dalmacije, tj. salonitanski biskupi, a razlog tome nije poznat.¹⁰ U 4. st. historiografija smješta i osnivanje Epidaurske i Naronske biskupije pod čijom jurisdikcijom je bio prostor današnje Hercegovine do osnivanja Sarsenterske biskupije 533. god.

Iako je glavna karakteristika 5. st. nemirno vrijeme, provale barbarskih naroda i slom Zapadnoga Rimskog Carstva, ipak je to vrijeme učvršćivanja Crkve u provinciji Dalmaciji kako među običnim pukom, tako i među višim društvenim slojevima. Ovo bi bilo povijesno vrijeme u kojem bi trebalo očekivati osnivanje prve biskupije na prostoru današnje Bosne i Hercegovine. Naime, radi se o biskupiji koja ima sjedište u municipiju Bistua Vetusu, dok je povijesni izvori spominju tek u prvoj polovini 6. st.¹¹

Tijekom 5. st. kršćanstvo prodire i u seosko područje, najprije ono najbliže gradu, ili uz glavne cestovne ili plovidbene putove. Tako se počinju graditi i prve crkve, obično manjih dimenzija, jednobrodne i jednostavnog tlorisa, iako ima i suprotnih primjera. Veličina i oprema crkve ovisile su o mogućnostima lokalne zajednice, a one sigurno nisu bile osobite.

Šesto stoljeće u crkvenoj povijesti na našim prostorima obilježavaju dva pokrajinska crkvena sabora održana u Saloni 530. i 533. god. na kojima se uz ostale biskupije spominje i novoosnovana Sarsenterska biskupija. Historiografija još nije dala odgovor gdje se nalazilo sjedište ove biskupije, ali ga ubicira negdje na prostoru današnje Hercegovine.

2. Opće karakteristike sakralnih objekata s prostora Hercegovine

Teren Hercegovine arheološki je slabo istražen i broj kršćanskih spomenika relativno je malen. Najstariji otkriveni tragovi kršćanstva

¹⁰ Usp. B. GABRIČEVIĆ, „Kršćanstvo...“, str. 335.-336., 343.

¹¹ Usp. FERDO ŠIŠIĆ, *Priručnik izvora hrvatske historije. Dio I. do godine 1107.*, Naknada Kraljevine Hrvatske, Slavonske i Dalmatinske zemaljske vlade, Zagreb, 1914., str. 155.-164.; V. PAŠKVALIN, *Kršćanstvo...*, str. 115.; SNJEŽANA VASILJ, „Od rimskog osvajanja do bana Kulina“, u: *Katoličanstvo u Bosni i Hercegovini*, Hrvatsko kulturno društvo „Napredak“, Sarajevo, 1993., str. 17.

datiraju još iz vremena prije Milanskog edikta 313. god.¹² Gradnja rano-kršćanskih bazilika može se staviti u vremensko razdoblje od sredine 4. do sredine 6. st., a povijesni podatci govore da su najranije kršćanske bazilike mogle biti podignute u većim naseljima kao što su municipiji i kolonije. Najbolju orijentaciju, u vezi s datiranjem bazilika, mogu nam pružiti presvođeni grobovi koji se najčešće nalaze ispod temelja i podnica bazilika ili u njihovoj neposrednoj blizini.¹³

Na prostoru današnje Hercegovine nisu pronađene višebrodne bazilike, a pronađene bazilike mogu se svrstati u dvije skupine te imaju neke zajedničke karakteristike. Bazilike prve skupine jesu tzv. bazilike naromitanskog tipa. To su jednobrodne bazilike s apsidom i nizom uzgrednih prostorija. Relativno su male, a zidovi često odstupaju od pravoga kuta. Orije tirane su u smjeru istok – zapad.¹⁴ Drugoj skupini pripadaju dvojne crkve, tj. *basilica geminata*. Pretpostavlja se da je jedna služila za svakodnevnu službu, a druga za kult mučenika, odnosno za pokapanje uglednih pripadnika zajednice, no pravi razlog pojave dvojnih bazilika zapravo nije sigurno poznat.¹⁵

S obzirom na to da se one podižu u vremenskom rasponu od dva burna stoljeća, od sredine 4. do sredine 6. st., one su nesumnjivo podložne razvoju stila i ukusa, koji je bio svojstven vremenu kasne antike i seobe naroda. Za objekte podignute tijekom 5. st., ali prije propasti Zapadnoga Rimskog Carstva, karakteristična je ponešto deformirana antika u svojim kasnim fazama razvoja s korektno izvedenim stupovima te kapitelima i bazama u stilu vremena: oltarne pregrade izvedene su i u ovom vremenu na nekim mjestima kao tranzene, a ukrašene su stiliziranim motivima vegetacije, osobito grozdovima i lozinim lišćem. Oltarne

12 Usp. IRMA ČREMOŠNIK, „Rimsko naselje na Paniku kod Bileće“, u: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, n. s., A., XXIX., Sarajevo, 1974., str. 41.-164.; ĐURO BASLER, „Arheološki spomenici na području Trebinjske biskupije“, u: *Tisuću godina trebinjske biskupije*, Vrhbosanska visoka teološka škola, Sarajevo, 1988., str. 31.

13 Usp. V. PAŠKVALIN, *Kršćanstvo...*, str. 268.

14 Usp. Đ. BASLER, *Kršćanska arheologija*, Crkva na kamenu, Mostar, ²1990., str. 83.

15 Usp. DIMITRIJE SERGEJEVSKI, „Staro-hršćanska bazilika u Klobuku“, u: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, n. s., A., IX., Sarajevo, 1954., str. 202.-203.; ROBERT MATIJAŠIĆ, *Povijest hrvatskih zemalja u kasnoj antici od Dioklecijana do Justinijana*, Leykam international, Zagreb, 2012., str. 154.

su menze izvedene od prokonezeškog mramora, s obzirom na to da je Sredozemno more još uvijek u vlasti rimskog svijeta.

Znatno su barbarizirane bazilike podignute u doba prevlasti Istočnih Gota. Naime, provalom barbara, a među njima i Gota, društvene i socijalne prilike se mijenjaju, a s njihovom najezdom mijenja se i stil gradnje: umjesto tranzena u oltarne pregrade u 6. st. ugrađuju se pluteji, a menze se izgrađuju od običnoga kamena. Uvoza s Mramornog mora više nema. Ornamenti gube svoje prirodne uzore pa se postupno dekoracija pretvara u geometrijsku. Klesarska vještina vidno opada, a mozaici i freske gotovo su nepoznata grana primijenjene umjetnosti.¹⁶

3. Oratorij na Paniku

Prisutnost prvih kršćana do Milanskoga edikta ne očituje se u bazilikama već u oratorijima u sklopu većih zgrada stambenoga ili poljoprivrednog karaktera, kao i u objektima druge namjene, npr. termama. Najstariji kršćanski molitveni prostor na području provincije Dalmacije pronađen je na Paniku (*Leusinium*) kod Bileće¹⁷ dok su najpoznatiji primjeri, oni iz Salone koje je Dyggve nazvao oratorij A i B, otkriveni u ruševinama manjih termi.¹⁸

Oratoriji trećega stoljeća jesu dvorane u privatnim zgradama, opremljeni podovima od mozaika i zidovima oslikanim freskama ukrašenim

16 Usp. Đ. BASLER, „Arheološki spomenici kršćanstva u Bosni i Hercegovini do XV. stoljeća“, u: *Kršćanstvo srednjovjekovne Bosne*, Sarajevo, 1991., str. 3.

17 Dimitrije Sergejevski prvi je postavio teoriju da je ovo naselje možda Leusinium. Usp. DIMITRIJE SERGEJEVSKI, „Rimska cesta Narona – Leusinium (Prethodno istraživanje)“, u: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, n. s., A., XVII., Sarajevo, 1962., str. 112.; I. ČREMOŠNIK, „Rimsko...“, str. 41. Novak *Leusino* locira u Trebinje. GRGA NOVAK, *Prošlost Dalmacije*, I., Marjan Tisak, Split, 2004., str. 80. Lociranje Leusiniuma u Trebinje prihvaća i Puljić te navodi: „Ne može se prihvatiti odmicanje Leusiniuma iz trebinjsko-dživarskog područja do Panika kod Bileće, jer sama Montekasinska kronika navodi Leusinium kao benediktinski posjed već od cara Justinijana, a na ovom području jedino povijesno sigurno utvrđenu benediktinsku opatiju imamo u Dživaru, južno od Trebinja.“ IVICA PULJIĆ, „Stolac – sjedište kasnoantičke biskupije sarsenterensis“, u: *Stolac u povijesti i kulturi Hrvata*, Humski zbornik, IV., Zagreb – Stolac, 1999., str. 109.

18 Usp. EJNAR DYGGVE, *Izabrani spisi*, Književni krug, Split, 1989., str. 38.-39.; BRANIMIR GABRIČEVIĆ, „Najstariji kršćanski oratorij u Salonu“, u: *Antička Salona*, NENAD CAMBI (ur.), Književni krug, Split, 1991., str. 361.; N. CAMBI, *Antika*, str. 217.

tajnim simbolima po kojima su se kršćani tada međusobno prepoznavali.¹⁹ Budući da je kršćanska arhitektura iz predkonstantinovskoga doba vrlo rijetka u svijetu, ovi nalazi predstavljaju osobito vrijedan spomenik rane kršćanske umjetnosti.

Istraživanja na Paniku vršila su se u nekoliko faza pod vodstvom Irme Čremošnik. Prva manja probna iskopavanja rađena su 1959. i 1960. god. sredstvima Zavičajnog muzeja u Trebinju, a detaljnija istraživanja počela su 1967. god. i rađena su u tri etape do kolovoza 1968. god.²⁰

Oratorij ili *domus ecclesiae* pronađen je u rimskoj vili (*villa rustica*) iz 1.-2. st. koja je bila centar prostrane latifundije. Vila je imala tlocrt u obliku slova U s vrtom u sredini. Ovoj vili pripadale su i ostale građevine, među njima i rustične vile na Dračevoj strani, Potkućnicama i uz Trebišnjicu.²¹ Vila je pripadala zajednici Vasii, podrijetlom Italici, koji su na Trebišnjici imali već u 1. st. velika imanja. U dvorištu vile bio je sagrađen kršćanski oratorij, nakon što je poganski hram do temelja uništen.²²

Oratorij je križnog tlocrta i dograđen je u drugoj polovini 3. st., točnije oko 260. god. U podnom mozaiku u oktogonalnom medaljonu prikazan je Orfej koji je u ranom kršćanstvu simbolizirao Krista Dobroga Pastira.²³ Na freskama je prikazana glava Meduze, simbol zla, i fragmentarna figura s dva uzdignuta prsta desne ruke, koji u kršćanstvu predstavljaju znak blagoslivljanja. S tom gestom prikazani su Krist i Apostoli. Mozaik je nastao negdje početkom posljednje četvrtine 3. st.²⁴ Jedna prostorija

19 Usp. Đ. BASLER, *Kršćanska...*, str. 23.; Najstariji oratorij (*domus ecclesiae*) u svijetu pronađen je u Dura Europosu u Siriji. Grad je uništen 256. god. u ratu između Rimljana i Perzijanaca. MARK HUMPHRIES, *Early Christianity*, Routledge Taylor & Francis Group, London – New York, 2006., str. 61.

20 Usp. I. ČREMOŠNIK, „Rimsko...“, str. 41.-44.; „Dračeva strana“, u: *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, III., Sarajevo, 1988., str. 173.

21 Usp. IVO BOJANOVSKI, *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, ANUBIH, knj. LXVI., Sarajevo, 1988., str. 84.

22 Usp. Đ. BASLER, „Arheološki spomenici kršćanstva...“, str. 1.-2.

23 Usp. ĆIRO TRUHELKA, „Prilozi rimskoj arheologiji Bosne i Hercegovine“, u: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, IV., Sarajevo, 1892., str. 356.-358.; I. ČREMOŠNIK, „Rimsko...“, str. 63., 77.-82.; IRMA ČREMOŠNIK, *Mozaici i zidno slikarstvo rimskog doba u Bosni i Hercegovini*, Veselin Masleša, Sarajevo 1984., str. 77.-82., 123.-125.; Đ. Basler, *Kršćanska...*, str. 25., 111.; I. BOJANOVSKI, *Bosna i Hercegovina...*, str. 84.

24 Usp. I. ČREMOŠNIK, „Rimsko...“, str. 82.; I. ČREMOŠNIK, *Mozaici...*, str. 154.-157.

je u kasnije vrijeme bila preuređena u starokršćansku memoriju (prva polovina 6. st.) na kojoj se razvila predromanička crkva (12. st.).²⁵

Na ovom lokalitetu pronađeni su i kršćanski grobovi. U grobnici označenoj kao grob IX pronađeni su stakleni prilozi kao što su loptasta bočica, čaša i krčag. Inače, ovi stakleni prilozi karakteristični su za kršćanske grobove 3. i 4. st.²⁶ Prema tome, svi ovi elementi jasno govore da su vlasnici ovog fundusa bili pristaše kršćanstva prije nego što je od države prihvaćeno.

„Kuća s mozaicima“, pronađena u Stocu (Diluntum), također pripada nekoj ranokršćanskoj zajednici iz istoga vremenskog razdoblja. Sličnost s mozaikom iz križne dvorane na Paniku nesumnjiva je, ali je slika u središnjem oktagonu stolačkoga mozaika do te mjere uništena da se samo prema općem izgledu mozaika i figurama u pratećim poljima može pretpostaviti ista misao: simbol kozmičkih elemenata zemlje i neba koji na Paniku prate prikaz Orfeja.²⁷

4. Lokaliteti s ranokršćanskim bazilikama

Istraženih, ili dijelom istraženih, ranokršćanskih lokaliteta na prostoru Hercegovine mali je broj. Od velikog su značenja ranokršćanske bazilike u dolini Neretve, među kojima se ističu bazilika u Cimu, dvojna bazilika u Žitomislčićima i dvije paralelne bazilike u Mogorjelu. Na ostalim lokalitetima, kao što su primjerice Nerezi, Doci ili Klobuk, bazilike su manjih dimenzija, a zajednička im je karakteristika da pripadaju bazilikama naronitanskoga tipa.

Veliki arhitektonski kompleks Mogorjelo ima više građevnih faza i njegova se gradnja smješta u razdoblje od 1. do 4. st. Izdvajaju se tri osnovne faze: ranocarska *villa suburbana* iz 1.-3. st., zatim kasnoantički kompleks utvrde i prostor za stanovanje te ranokršćanske bazilike i groblje koje se razvilo na okolnom prostoru.²⁸ Ovaj kompleks prvi je

25 Usp. I. BOJANOVSKI, *Bosna i Hercegovina...*, str. 84.

26 Usp. I. ČREMOŠNIK, „Rimsko...“, str. 131.

27 Usp. Đ. BASLER, „Arheološki spomenici na...“, str. 32.; Đ. BASLER, „Arheološki spomenici kršćanstva...“, str. 1.; I. ČREMOŠNIK, *Mozaici i zidno slikarstvo rimskog doba u Bosni i Hercegovini*, str. 63.-77.

28 Usp. Đ. BASLER, „Konzervatorski zahvat na Mogorjelu“, u: *Naše starine*, I., Sarajevo, 1953.,

istraživao Karlo Patsch između 1899. i 1903. god. Prvi je predočio mišljenje da se u Mogorjelu nalazio rimski kaštel iz 1. st., tj. vojni logor,²⁹ posljednja utvrda dalmatinskog limesa (*Burnum – Andetrium – Tilurium – Bigeste – Mogorjelo*).³⁰ Međutim, istaknuto je suprotno mišljenje, tj. da je Mogorjelo utvrđenje iz 4. st. izgrađeno zbog zaštite Narone i da ne pripada lancu utvrđenja dalmatinskoga limesa. Danas prevladava mišljenje da to nije *castrum* iz ranoga carstva, nego velika *villa rustica* ili državno, odnosno carsko imanje (*palatium*) koje je moglo služiti za obranu naselja uz njega.³¹ Bojanovski dijelom prihvaća i Patschevo mišljenje da je Mogorjelo bilo logor te konstatira: „Svojim jakim bedemima i brojnim kulama, a napose svojim kastrumskim tlocrtom, Mogorjelo ne samo da pravi ‘utisak logora’ nego je u svojoj ranoj fazi stvarno i bio logor. Branio je prodor potencijalnih neprijatelja dolinom Neretve u Naronu, kao što je logor na Humcu štitio prodor rijekom Trebižat.“³²

Na jugoistočnom dijelu Mogorjela otkrivene su dvije paralelne ranokršćanske bazilike,³³ od kojih je jedna s presvođenim grobovima. U svojoj studiji posvećenoj ovim bazilikama, Basler ih datira u drugu polovinu 5. st.³⁴ Za razliku od Baslera, Paškvalin jednu baziliku drži starijom (sjevernu), a drugu mlađom. U ovom slučaju starija bi bila ona s presvođenim grobnicama, i to s kraja 4. st., a druga iz 5. st.³⁵ Sjeverna bazilika sastojala se od devet prostorija različitih veličina i namjena,³⁶ a južna

str. 146.; IVANA MARIJANOVIĆ, „Prilog problemu datiranja nekih starokršćanskih crkava u Bosni i Hercegovini“, u: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, n. s., A., 45, Sarajevo, 1990., str. 110.

29 Usp. CARLO PATSCH, *Bosna i Hercegovina u rimsko doba*, J. Studnička, Sarajevo, 1912., str. 14.-16.

30 Usp. KARLO PATSCH, „Zbirke rimskih i grčkih starina u bos.-herc. zemaljskom muzeju“, u: *Glasnik Zemaljskog Muzeja*, XVI., Sarajevo, 1914., str. 157.-158.

31 Usp. ESAD PAŠALIĆ, *Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1960., str. 64.; IVO BOJANOVSKI, „Mogorjelo – rimsko Turres“, u: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, n. s., A., XXIV., Sarajevo, 1969., str. 137.

32 I. BOJANOVSKI, *Bosna i Hercegovina...*, str. 125.; V. PAŠKVALIN, *Kršćanstvo...*, str. 32.

33 Bazilike su otkrivene tek 1954. god. za vrijeme konzervatorskih radova na ovom lokalitetu. U prvoj kampanji istraživanja, 1893.-1903., bazilike su bile iskopane i uništene, a da nisu zabilježeni svi nalazi vezani za njih. Usp. Đ. BASLER, „Bazilike na Mogorjelu“, u: *Naše starine*, V., Sarajevo, 1958., str. 45.

34 Usp. *isto*, str. 57.

35 Usp. V. PAŠKVALIN, *Kršćanstvo...*, str. 121.

36 Usp. Đ. BASLER, „Bazilike...“, str. 47.-52.

bazilika, površinom nešto manja, sastojala se samo od dvije prostorije.³⁷ Ime lokaliteta navodi na misao da je crkva bila posvećena sv. Hermagori (Mogoru) čiji je kult u ranom srednjem vijeku bio potican iz Akvileje.³⁸

Od četiri ranokršćanske svjetiljke tzv. „afričkog tipa“ samo je jedna sačuvana u cijelosti, a tri u fragmentima. Cjelovita svjetiljka jest s prikazom minore što bi upućivalo na prisutnost židovske zajednice u Mogorjelu. Međutim, uzimajući u obzir neobjelodanjene ulomke kršćanskih svjetiljki iz Mogorjela, čini se, svjetiljka bi s menorom bila isto toliko kršćanska koliko i židovska,³⁹ odnosno simbol menora se upotrebljava više kao starozavjetni, nego kao isključivo židovski.⁴⁰ Pronađeni ulomak jedne svjetiljke predstavlja tragove Kristova monograma, drugi fragment jest drška sa stiliziranom borovom grančicom i treći sačuvani fragment je gornji dio svjetiljke s rupicom za ulje.⁴¹ U vezi s nalazima svjetiljki u Mogorjelu trebalo bi u izvjesnom smislu povezati Naronu, pomorsku luku kojom je dolinom Neretve stizala mediteranska roba u unutrašnjost. Spomenute se svjetiljke datiraju na kraj 4. i početak 5. st.⁴²

Cijelo područje od Čapljine prema Naroni i Hutovu blatu pripada među najnaseljenije krajeve BiH u rimsko doba. Uz ostale kasnoantičke nalaze, tome je svjedok i bazilika u Nerezima kod Tasovčića, pronađena na lokalitetu Crkvina pod brdom Hotanj. Istraživanja je 1956. i 1957. god. vršio Dimitrije Sergejevski. Bazilika se sastoji od trodijelnog predvorja, naosa, oktogonalnog baptisterija s križnom piscinom, memorije i pomoćnog prostora uz južni bok zgrade. Orijevirana je, kao i ostale ranokršćanske bazilike na našim prostorima, u smjeru istok – zapad. Bila je sagrađena od pravokutnih, grubo klesanih komada kamena. Vrijeme njezine gradnje možemo uzeti u vrlo širokom rasponu vremena od provala Zapadnih Gota (401.) do 6. st., a najvjerojatnije je iz druge polovine 5. st.⁴³ Po svemu sudeći bazilika je uništena u vrijeme seobe naroda.

37 Usp. *isto*, str. 52.

38 Usp. isti, *Kršćanska...*, str. 92.

39 Usp. V. PAŠKVALIN, *Kršćanstvo...*, str. 121.

40 Usp. I. MARIJANOVIĆ, *n. dj.*, str. 110.

41 Usp. *isto*, str. 113.

42 Usp. V. PAŠKVALIN, *Kršćanstvo...*, str. 121.

43 Usp. DIMITRIJE SERGEJEVSKI, „Bazilika u Nerezima i Docu“, u: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, n. s. A., XIV., Sarajevo, 1959., str. 163.-168.; Đ. Basler, *Kršćanska arheologija*, str. 93.;

Mostarsko područje u antičko doba bilo je dobro naseljeno. Tragova rimskih aglomeracija pronađeno je najviše na Bišće polju i u Bijelom Polju te oko rijeke Bune. Primjerice Berberovići su poznati po nalazima rimskoga i grčkoga novca dok Kosor obiluje ostacima rimskoga građevinskog materijala. Oveće naselje nalazilo se u Baćevićima, a tragovi naseljenosti u rimsko doba postoje također na Gradini iznad potoka Jasnice i oko nje. Ove su naseobine međusobno i s okolnim područjima bile vezane putovima. Na Mostarskom blatu su ova rimska naselja: Biograci s Gradinom na kojoj su konstatirani ostatci prapovijesnoga i rimskog življenja i Knešpolje. U Bijelom Polju sjeverno od Mostara ustanovljeni su značajni ostatci rimskoga naselja. U Potocima je pronađen građevni materijal, arhitektonski dijelovi i opeka, ploča posvećena Mithrasu. Mitrin kult se održavao sve do kraja 4. st., što predstavlja vrlo pouzdan dokaz da je u to vrijeme postojalo i rimsko naselje u Potocima.⁴⁴ Peto stoljeće na ovom prostoru obilježeno je gradnjom bazilika među kojima se ističu bazilika u Cimu, i to njezina prva faza, Žitomisljima i Sutini. Dolina Neretve bila je inače manje ugrožena od barbara pa se otuda u njoj duže zadržavaju oblici bliži izvornoj antici.⁴⁵

Na lokalitetu Crkvine u Žitomisljima kod Mostara rađena su sustavna arheološka istraživanja početkom sedamdesetih godina 20. st. Radove su vodili Tomislav Anđelić, kustos Muzeja Hercegovine, i Pavao Anđelić, viši znanstveni suradnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu. Tom prilikom pronađen je kompleks dvojne bazilike (*basilica geminata*) sa stambenim zgradama što upućuje na pomisao da se radi o samostanskoj zajednici.⁴⁶ Što se tiče tlocrta bazilike, on je jedinstven u BiH. On predstavlja tip tzv. dvojne bazilike i sastoji se od sjeverne i južne crkve. Sjeverna se crkva sastoji od naosa s prezbiterijem, baptisterija, narteksa, đakonikona i protezisa.⁴⁷ Južna crkva organski se veže za sjevernu, što

Đ. BASLER, „Kasnoantičko doba. Političke prilike i društveni odnosi“, u: *Kulturna historija Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do pada ovih zemalja pod osmansku vlast*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1984., str. 338.

44 Usp. E. PAŠALIĆ, *n. dj.*, str. 66.-67.

45 Đ. BASLER, „Arheološki spomenici kršćanstva u Bosni i Hercegovini do XV. stoljeća“, str. 2.

46 TOMISLAV ANĐELIĆ, „Kasnoantička dvojna bazilika (*basilica geminata*) u Žitomisljima kod Mostara“, u: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, n. s., A., XXXII., Sarajevo, 1977., str. 310.

47 Usp. T. ANĐELIĆ, „Kasnoantička dvojna bazilika...“, str. 294.-295.; T. ANĐELIĆ, „Neki objekti

znači da je sagrađena u isto vrijeme i sastoji se od naosa i narteksa.⁴⁸ U traganju za sijelom sarsenterskoga biskupa, Basler ovu baziliku naziva rezidencijom biskupa.⁴⁹

U ranokršćanskom graditeljstvu rijetka su pojava dvojne bazilike, koje su osim ove, građene u Bosni, iako se tlocrti dvojnih bazilika u Turbetu i Zenici znatno razlikuju od ovoga. Pitanje dvojnih bazilika nije do kraja izučeno i znanstvenici se nisu usuglasili kad je riječ o njihovim funkcijama. Sukladno rezultatima nekih ranijih istraživanja,⁵⁰ Anđelić je mišljenja da je sjeverna crkva u Žitomislicima, koja je kompliciranija i bogatije ukrašena, služila za redovnu liturgiju, dok je južna crkva, slabije ili nikako ukrašena, služila kultu mrtvih.⁵¹ Njegovo mišljenje ne prihvaća Paškvalin te zbog nepostojanja grobova oko crkve u Žitomislicima navodi da „...svakako nije mogla služiti kultu mrtvih...“⁵² U značajne nalaze s Crkvine u Žitomislicima pripada plutej, dijelovi oltarne pregrade, stupovi i impost urušen s obje strane.

Prilikom istraživanja lokaliteta nije pronađen niti jedan rimski novčić, nijedan natpis kao i nijedan grob na svod. Ti nedostaci otežavaju približnu dataciju bazilika. Anđelić je na osnovi tlorisa i ornamentike kamenih ukrasa okvirno smješta u vremensko razdoblje 5., odnosno 6. st.⁵³

Lokalitet Crkvine predstavlja arheološko nalazište na kojem se može pratiti kontinuitet života od antike do srednjega vijeka. Na ruševinama bazilike u srednjem vijeku, a možda i kasnije, vršeno je pokopavanje, o čemu nam svjedoče otkriveni grobovi, kao i stećci u obliku amorfnih ploča.

kasnoantičke sakralne arhitekture u okolini Mostara“, u: *Dolina Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka*, Znanstveni skup – Metković, 4.-7. X.1977., Hrvatsko arheološko društvo, Split, 1980., str. 262.; Đ. BASLER, *Kršćanska...*, str. 103.

48 Usp. T. ANĐELIĆ, „Kasnoantička dvojna bazilika...“, str. 295.-297.

49 Usp. Đ. BASLER, *Kršćanska...*, str. 103.; isti, „Arheološki spomenici kršćanstva u Bosni i Hercegovini do XV. stoljeća“, str. 3.

50 Usp. D. SERGEJEVSKI, „Staro-hršćanska...“, str. 202.-203.

51 Usp. T. ANĐELIĆ, „Neki...“, str. 264.

52 V. PAŠKVALIN, *Kršćanstvo...*, str. 269.

53 Usp. T. ANĐELIĆ, „Kasnoantička dvojna bazilika...“, str. 313.; isti, „Neki...“, str. 264.; V. PAŠKVALIN, *Kršćanstvo...*, str. 269.

Arheološka iskopavanja na lokalitetu Crkvine u Cimu kod Mostara u razdoblju od 1966. do 1970. god. vršio je T. Anđelić. Tom je prilikom na prostoru starijega rimskog naselja otkrivena jednobrodna bazilika s apsidom u obliku trolista. Kao i većina bosanskohercegovačkih bazilika i ova ima orijentaciju istok – zapad, s tim da se apside nalazi na istočnoj strani.⁵⁴ Bazilika ima sve elemente jedne kompletne kasnoantičke sakralne građevine i na njoj je vidljiv građevni utjecaj Narone i Salone. Sastoji se od narteksa, naosa, prezbiterija, baptisterija, đakonikona, po-tezisa. Bazilici pripadaju i dodatne prostorije s vanjskih strana.⁵⁵

Cimska bazilika pokazuje dvije građevne faze što se očituje u crkvenom namještaju. Manji dio plastike pripada starijem vremenu, a grobni nalazi idu u mlađu fazu. Međutim, te faze nije moguće konstatirati analizom zidova. Vjerojatno je na temeljima prvotne bazilike, koja je porušena iz nepoznatih razloga, podignuta nova crkva s istim planom. Da se u Cimu radi o dvjema bazilikama, jednoj starijoj, a drugoj mlađoj, govore nam i nalazi dviju menza: mramorna (starija) i menza od muljike (mlađa). Rušenje jedne bazilike u Cimu i gradnja nove sasvim je moguća ako imamo na umu da se radi o burnim vremenima seobe naroda koja je imala odraza i na unutrašnjost rimske provincije Dalmacije.⁵⁶

Ova bazilika jest po jednom jedinstvena u Bosni i Hercegovini. Naime, ispod oltarne menze pronađen je relikvijar s četiri moćnika nepoznatog sveca ili svetaca kome je crkva bila posvećena. Moćnik valjkastog oblika od kosti s poklopcem djelomično je oštećen i vjerojatno se u njemu čuvao pepeo sveca komu je bazilika bila posvećena. Drugi koštani moćnik u obliku četvrtaste kutijice također je veoma oštećen. Moćnik od srebrnog lima u obliku kocke ukrašen je sa svih strana, a ornamenti predstavljaju križ, tordirane trake i palmine grančice. Četvrti moćnik, također srebrni, prilikom iznošenja raspao se na više komadića.⁵⁷ Ovi moćnici različitih materijala također su svjedoci da su u Cimu građene dvije bazilike. Koštani moćnici bi, prema Anđelićevu mišljenju,

54 Usp. isti, „Kasnoantička bazilika u Cimu kod Mostara“, u: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, n. s., A., XXIX., Sarajevo, 1974.-1976., str. 184.-185.

55 Usp. isti, „Kasnoantička bazilika...“, str. 185.; isti, „Neki...“, str. 257.

56 Usp. isti, „Neki...“, str. 258.

57 Usp. isti, „Kasnoantička bazilika...“, str. 201.-202., 212.; isti, „Neki...“, str. 258.

pripadali starijoj fazi, a srebrni mlađoj građevnoj fazi. Također Anđelić postavlja pitanje je li starija bazilika bila posvećena jednom svecu, a mlađa drugom. Prema elementima ukrašavanja srebrni bi moćnici bili iz 5. st. jer pokazuju sličnost sa zlatnim moćnicima iz Pule i iz talijanskoga Grada.⁵⁸

Već je ranije spomenuto da starokršćanske bazilike u unutrašnjosti rimske provincije Dalmacije okvirno datiramo u vrijeme od 4. do 6. st. Međutim, prema nalazima novčića,⁵⁹ oltarnog namještaja i moćnika različitih materijala baziliku u Cimu moguće je nešto određenije datirati. Nalazi novčića iz 4. st., kao i nalazi groba na svod, mramorna oltarna menza i koštani relikvijari govore da bi prvobitna bazilika mogla potjecati iz druge polovine 4. ili prve polovine 5. st. S obzirom na plan baziliku u Cimu možemo datirati u 6. st. jer su tako datirane i druge crkve sličnoga tipa.⁶⁰

Na teritoriju BiH otkriveno je nekoliko desetina starokršćanskih bazilika, ali nijedna od njih nema plan sličan onome u Cimu. Izuzetak čini bazilika u Založju kod Bihaća, čiji plan odgovara približno ovoj u Cimu. I jedna i druga bazilika imaju prezbiterialni dio u obliku trikonhosa. Na jadranskom području ima nekoliko bazilika kojima je oltarni dio u vidu trolista. To su crkve u Bilicama kod Šibenika, u Pridrazi kod Novigrada i u Sutivanu na Braču. Navedene crkve datiraju se u 6. st. pa će i bazilika u Cimu, s obzirom na njezin plan, ići u to vremensko razdoblje.⁶¹

Sljedeći značajni lokalitet s mostarskoga područja jesu Grčine u Potocima. Radi se o rimskom municipiju unutar kojega su pronađeni tragovi ranokršćanske bazilike. No, svakako treba kazati da ova bazilika nije sistematski istražena, a njezin plan nije poznat. Bazilika je nastala na mjestu jednoga Mitreja (ili u njegovoj neposrednoj blizini) na što upućuje jedan votivni zapis u čast Mitre: *Deo Soli invicto Meteri* (=Mithrae) što

58 Usp. isti, „Neki...“, str. 259.

59 Na lokalitetu je pronađeno 5 rimskih novčića i samo jedan ide u drugu polovinu 3. st. (Aurelianus, 270.-275.), dok drugi pripadaju 4. st. (Constantius, 293.-306., Valens, 364.-378., Licinius II., 308.-324.). Usp. „Crkvine, Cim, Mostar“, u: *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, III., str. 292.-293.

60 Usp. T. ANĐELIĆ, „Neki...“, str. 260.-261.; Đ. BASLER, *Kršćanska...*, str. 87.; T. ANĐELIĆ, „Kasnoantička bazilika...“, str. 211.-212.

61 Usp. T. ANĐELIĆ, „Kasnoantička bazilika...“, str. 208.

su ga postavili *Aur(elius) Maximus, Flavi(us) Marcellinus* te *Romanus* i *Marcianus* (4. st.).⁶² Na osnovi pronađenih fragmenta arhitektonske plastike (kapitel, plutej, baza stupa itd.) smješta se u razdoblje 5. i 6. st. Zaštitna istraživanja na spomenutom lokalitetu 1959. god. vršila je, u ime Zemaljskog muzeja, Nada Miletić uz pomoć Đ. Baslera, tada konzervatora u Zavodu za zaštitu spomenika kulture.⁶³

Tragovi ranokršćanskih bazilika pronađeni su u Sutini i u Humilišanima. Radi se o crkvama manjih dimenzija orijentiranih istok – zapad. Smještaju se u razdoblje 4. i 5. st. U Sutini su djelomično istraženi dijelovi nartekse, naosa i apsidalni prostor dok su u Humilišanima pronađena dva kamena kapitela ukrašena reljefnim križevima s cik-cak ornamentom te kameni kanal za vodu sa završetkom u obliku lavlje glave.⁶⁴

Na Čerinu u općini Čitluk pronađeni su ostatci ruševina ranokršćanske bazilike čiji je materijal sekundarno uporabljen. U ruševinama bazilike pronađen je kameni sarkofag s reljefnim prikazom križa u nimbusu. Datira se u 5. ili 6. st.⁶⁵

Pod vodstvom Marka Vege i Dimitrija Sergejevskog pronađena je 1958. god. ranokršćanska bazilika u Mokrom, a Sergejevski pretpostavlja da je bila u uporabi nekoliko stoljeća. Prema nepotpunom tlorisu koji je odradio Đ. Basler sastojala se od pet prostorija: naos s apsidom, krstionica s apsidom, predsoblje krstionice, južna prostorija i narteks.⁶⁶ U centralnom dijelu apsida otkriveno je spremište za moći (*sepulchrum*) u

62 Usp. K. PATSCH, „Arheološko epigrafsko istraživanje o povijesti rimske pokrajine Dalmacije“, u: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, XVI., Sarajevo, 1904., str. 35.; I. BOJANOVSKI, *Bosna i Hercegovina...*, str. 97.;

63 Usp. N. MILETIĆ, „Izvještaj o zaštitnom iskopavanju u Potocima kod Mostara“, u: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, n. s., A., XVII., Sarajevo, 1962., str. 153.-157.; Đ. BASLER, *Kršćanska...*, str. 93.

64 Usp. „Crkvina, Mostar – Sutina“, u: *Arheološki Leksikon Bosne i Hercegovine*, III., str. 292.; VUKOSAVA ATANACKOVIĆ-SALČIĆ, „Nove ranokršćanske crkve na području Mostara“, u: *Hercegovina. Godišnjak za kulturno i povijesno naslijeđe*, 3(11), Mostar, 1997., str. 23.-30.

65 Usp. Đ. BASLER, *Arhitektura kasnoantičkog doba i Bosni i Hercegovini*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1972., str. 147.-148.; VELJKO PAŠKVALIN, *Antički sepulkralni spomenici s područja Bosne i Hercegovine*, knj. LXXXIII., Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 2012., str. 455.

66 Usp. D. SERGEJEVSKI, „Bazilika u Mokrom“, u: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, n. s., A., XV.-XVI., Sarajevo, 1960.-1961., str. 212.

vidu kvadratnoga prostora, ali u njemu nije pronađen relikvijar.⁶⁷ Revi-zijska iskopavanja 1998. god. izvršio je T. Anđelić i korigirao je već prethodno publicirani plan bazilike. Prema ovim posljednjim istraživanjima radi se o dvojnoj bazilici,⁶⁸ a Sergejevski ovu baziliku na osnovi tlorisa datira u 5. st.⁶⁹

Najvažniji tragovi ranoga kršćanstva s ljubuškoga područja nalaze se na lokalitetu Župnica u Klobuku te na lokalitetima Doci i Borasi u Vitini. Tragove rimske građevine na Župnici zapazio je Č. Truhelka još krajem 19. st.,⁷⁰ iako su arheološka istraživanja izvršena tek 1952. god. i otkrivena je bazilika s presvođenim grobovima. Bazilika je bila srednjih dimenzija, orijentirana istok – zapad. Vjerojatno se radi o jednobrodnoj bazilici i centralni se dio sastoji od prezbiterija, naosa i narteksa, a sa sjeverne i južne strane nalaze se po dvije (ili tri) prostorije.⁷¹ Sergejevski je vremenski smješta u drugu polovinu 5. st., a u kasnijem su razdoblju dograđene prostorije s južne strane. Bazilika je bila obnavljana, a to je posljedica požara koji se mogao dogoditi u vrijeme česte provale barbarskih plemena krajem 5. i u 6. st.⁷² S ovim vremenskim okvirom gradnje bazilike slaže se i Pašalić,⁷³ dok je Paškvalin mišljenja da je bazilika mogla postojati već krajem 4. st.⁷⁴

U selu Vitina, na lokalitetu Dolci, 1956. god. otkrivena je manja ranokršćanska crkvice koja se sastojala od naosa s apsidom i bočnih prostorija.⁷⁵ Na južnoj strani bazilike nađena je dobro očuvana grobnica na svod. Sergejevski misli da je grobnica bila naknadno građena.⁷⁶ Presvo-

67 Usp. D. SERGEJEVSKI, „Bazilika u Mokrom“, str. 212.; T. ANĐELIĆ, „Kasnoantička bazilika...“, str. 212.

68 Usp. T. ANĐELIĆ, „Izveštaj o revizijskom arheološkom iskopavanju starokršćanske bazilike u Mokrom kod Širokog Brijega“, u: *Hercegovina Godišnjak za kulturno i povijesno naslijeđe*, 4-5 (12-13), Mostar, 1999., str. 241.-243.

69 Usp. D. SERGEJEVSKI, „Bazilika u Mokrom“, str. 225.-226.

70 Usp. Č. TRUHELKA, „Rimske iskopine u Vitini“, u: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, V., Sarajevo, 1893., str. 677.

71 Usp. D. SERGEJEVSKI, „Staro-hršćanska...“, str. 190., 209.

72 Usp. *isto*, str. 209.

73 Usp. E. PAŠALIĆ, *n. dj.*, str. 57.

74 Usp. V. PAŠKVALIN, *Kršćanstvo...*, str. 121.

75 Usp. D. SERGEJEVSKI, „Bazilika u Nerezima i Docu“, str. 168.-173.; „Doci 2, Vitina – Doci“, u: *Arheološki Leksikon Bosne i Hercegovine*, III., str. 322.

76 Usp. D. SERGEJEVSKI, „Bazilika u Nerezima i Docu“, str. 171.

đeni grob ima dvije paralelne grobne prostorije. Zbog stanja u kakvom je nađena, pretpostavlja se da je u nju bilo provaljeno. Sergejevski baziliku datira u 5. st., a Paškvalin njezinu gradnju stavlja na kraj 4. st.⁷⁷ Drugi lokalitet u Vitini, Borasi, istraživao je Ć. Truhelka.⁷⁸ Radi se o manjem oratoriju s apsidom koja je iznutra polukružna, a izvana višekutna. Sačuvan je i dio arhitektonskoga ukrasa oltara.⁷⁹ Poligonalnost vanjskoga zida podsjeća na bizantsku gradnju 6. st.⁸⁰

Na posuškom području osobito su važne dvije bazilike. Ona iz Vinjana kojoj je sačuvan samo sjeverni dio prostorija s baptisterijem i piscinom kružnoga oblika. Bazilika pripada „bosanskom“ tipu kulturnih građevina i vremenski se datira u 5. ili 6. st.⁸¹ te dvojna bazilika s grobovima otkrivena u Gracu. Istraživanja je krajem 60-ih i početkom 70-ih godina 20. st. vodio Petar Oreč.⁸² Radi se o većoj i manjoj bazilici koje su građene u različitim vremenskim fazama. Veća bazilika sastoji se od sljedećih elemenata: prezbiterija, naosa, narteksa, baptisterija, đakonikona i prostorije istočno od đakonikona.⁸³ Manja bazilika sastoji se od prezbiterija i naosa.⁸⁴ Lokalitet je bogat arheološkim nalazima kao što su kameni stupovi, crkvena plastika, izrađevine od metala (fibule, noževi) te ploče s glagoljskim i ćirilskim natpisima.⁸⁵ Gradnja veće crkve stavlja se na kraj 4. i početak 5. st., a manja je crkva podignuta krajem 5. ili početkom 6. st. Obje su spaljene istodobno, krajem 6. ili početkom 7. st.⁸⁶

U stolačkom kraju poznato je više lokaliteta koji se nazivaju Crkvine i nalaze se u Deranima, Ošanićima, Burmazima, Rotimlji, Trijebnju, Labišićima i Vidovu polju. Većinom su vezani za srednjovjekovne crkve i nekropole. Ranokršćanske bazilike pronađene su u Borojevićima i

77 Usp. V. PAŠKVALIN, *Kršćanstvo...*, str. 122.

78 Usp. Ć. TRUHELKA, „Rimske iskopine u Vitini“, str. 676.

79 Usp. Ć. TRUHELKA, „Rimske iskopine u Vitini“, str. 676.; „Doci 1, Vitina – Doci, (Borasi)“, u: *Arheološki Leksikon Bosne i Hercegovine*, III., str. 322.

80 Đ. BASLER, *Kršćanska...*, str. 85.

81 Usp. „Grebine, Vinjani“, u: *Arheološki Leksikon Bosne i Hercegovine*, III., str. 267.

82 Usp. P. OREČ, „Ranokršćanska dvojna crkva u Gracu“, u: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, n. s., A., 37, Sarajevo, 1982., str. 5.-85.

83 Usp. *isto*, str. 59.-61.

84 Usp. *isto*, str. 61.-62.

85 Usp. „Brižak, Gradac“, u: *Arheološki Leksikon Bosne i Hercegovine*, III., str. 261.

86 Usp. P. OREČ, *n. dj.*, str. 81.

Crnićima i smještaju se u razdoblje od 4. do 6. st.⁸⁷ U posljednje vrijeme vrše se arheološka istraživanja na Rivinama i pronađena je bogato ukrašena ranokršćanska kamena plastika.⁸⁸

Arheološka istraživanja u Čičevu vršio je V. Ćorović 1911. i 1935. god., a kasnije je istraživao Marko Popović.⁸⁹ Bazilika u Čičevu (pored crkve sv. Petra u polju) predstavlja cjelovit ranokršćanski objekt s predvorjem, naosom, prezbiterijem i četiri pobočne prostorije. Od bazilike su samo očuvani okvirni zidovi i neki elementi prezbiterija dok su ostali dijelovi uništeni prilikom gradnje nove pravoslavne crkve 1906. god. Građevinu je moguće datirati u 5. ili 6. st. Ona se ne veže na bazilike tzv. bosanskog tipa, nego više na jadransku obalu. Doseljenjem Slavena početkom 7. st. zgrada je bila porušena i nije više obnavljana, barem kao kulturni prostor. Tek u 11. st. sjeverno od nje sagrađena je crkva u romaničkom stilu, a to je ona što se u pisanim dokumentima javlja pod imenom sv. Petra u polju.⁹⁰

Zaključak

O prisutnosti kršćanstva u rimskoj provinciji Dalmaciji u prvim dvama stoljećima nakon Krista izvori šute, a nisu pronađeni nikakvi materijalni dokazi koji bi posvjedočili o prisutnosti neke kršćanske zajednice. Prve arheološke ostatke iz vremena prije Milanskog edikta imamo iz sredine 3. st. i radi se o oratorijima pronađenim u Saloni i na Paniku. Legalizacijom kršćanstva dolazi do povećanja broja vjernika što zahtijeva izgradnju velikoga broja kulturnih građevina. Ishodišta širenja kršćanstva na prostoru južnoga Jadrana jesu Salona, Narona i Epidaur, lučka središta u koja su stizali trgovci, obrtnici i vojnici, nositelji nove

87 Usp. T. ANĐELIĆ, „'Crkvine' kao arheološki lokaliteti u stolačkom kraju“, u: *Stolac u povijesti i kulturi Hrvata*, Humski zbornik, IV., Zagreb – Stolac, 1999., str. 117.-121.

88 Arheološka su iskopavanja još uvijek u tijeku i dosadašnja istraživanja su nepotpuna. Usp. ANTE VUJNOVIĆ, „Kasnoantički crkveni kompleks na Rivinama“, u: *Crkva na kamenu*, Mostar, 6/2012., str. 21.

89 Opširnije o samostanu sv. Petra pogledati u: MARKO POPOVIĆ, „Manastir sv. Petra de Campo kod Trebinja“, u: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, n. s., A., XXVII./XXVIII., Sarajevo, 1972./1973., str. 313.-346.

90 Đ. BASLER, „Arheološki spomenici na...“, str. 32.

vjere. Spomenute luke i magistralni putovi te njihovi brojni odvojci bili su važni za proces kristijanizacije zaleđa. Tako je putni pravac *Aquileia – Salona – Naronna – Epidamnos – Constantinopolis* zaslužan za prodor kršćanstva u naronitansko zaleđe.

Po pitanju razvoja i širenja kršćanstva prostor današnje Hercegovine ne može se izučavati kao zasebna cjelina, nego se mora uklapati u širu sliku stanja provincije Dalmacije pa čak i Rimskoga Carstva. Može se reći da se kršćanstvo na prostoru Hercegovine učvrstilo u 5. st. i u to se stoljeće smješta gradnja većine ranokršćanskih bazilika na ovom terenu, iako ih pojedini autori smještaju u 4. st. Radi se o manjim građevinama, tzv. naronitanskog tipa, dok su od velikog značenja dvojna bazilika pro-nađena u Žitomislčićima i dvije paralelne bazilike na Mogorjelu. Koju su namjenu imale te dvojne bazilike još uvijek nije odgonetnuto, a historiografiji nisu suglasni u ponuđenim odgovorima. Možda je najbliže istini da je jedna od njih bila namijenjena redovnoj službi dok je ona jednostavnija, s manje dekoracija, služila kultu nekog lokalnog mučenika ili, jednostavno, kultu mrtvih.

Literatura

- ABRAMIĆ, MIHOVIL, „O povijesti kršćanstva u Saloni“, u: *Antička Salona*, Nenad Cambi (ur.), Književni krug, 1991., str. 321.-327.
- ANĐELIĆ, TOMISLAV, „'Crkvine' kao arheološki lokaliteti u stolačkom kraju“, u: *Stolac u povijesti i kulturi Hrvata*, Humski zbornik, IV., Zagreb – Stolac, 1999., str. 117.-121.
- ANĐELIĆ, TOMISLAV, „Izvještaj o revizijskom arheološkom iskopavanju starokršćanske bazilike u Mokrom kod Širokog Brijega“, u: *Hercegovina Godišnjak za kulturno i povijesno naslijeđe*, 4-5 (12-13), Mostar, 1999., str. 241.-243.
- ANĐELIĆ, TOMISLAV, „Kasnoantička bazilika u Cimu kod Mostara“, u: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, Nova serija, Arheologija (dalje: n. s., A.), XXIX., Sarajevo, 1974.-1976., str. 208.-223.

- ANĐELIĆ, TOMISLAV, „Kasnoantička dvojna bazilika (basilica geminata) u Žitomislčićima kod Mostara“, u: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, n. s., A., XXXII., Sarajevo, 1977., str. 293.-330.
- ANĐELIĆ, TOMISLAV, „Neki objekti kasnoantičke sakralne arhitekture u okolini Mostara“, u: *Dolina Neretve od prehistorije do ranog srednjeg vijeka*, Znanstveni skup – Metković, 4.-7. X. 1977., Hrvatsko arheološko društvo, Split, 1980., str. 257.-260.
- *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, III., Zemaljski muzej, Sarajevo, 1988.
- ATANACKOVIĆ-SALČIĆ, VUKOSAVA, „Nove ranokršćanske crkve na području Mostara“, u: *Hercegovina. Godišnjak za kulturno i povijesno naslijeđe*, 3 (11), Mostar, 1997., str. 23.-30.
- BASLER, ĐURO, „Arheološki spomenici kršćanstva u Bosni i Hercegovini do XV. stoljeća“, u: *Kršćanstvo srednjovjekovne Bosne*, Sarajevo, 1991., str. 1.-5.
- BASLER, ĐURO, „Arheološki spomenici na području Trebinjske biskupije“, u: *Tisuću godina trebinjske biskupije*, Vrhbosanska visoka teološka škola, Sarajevo, 1988., str. 31.-35.
- BASLER, ĐURO, *Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1972.
- BASLER, ĐURO, „Bazilike na Mogorjelu“, u: *Naše starine*, V., Sarajevo, 1958., str. 45.-62.
- BASLER, ĐURO, „Kasnoantičko doba. Političke prilike i društveni odnosi“, u: *Kulturna historija Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do pada ovih zemalja pod osmansku vlast*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1984.
- BASLER, ĐURO, „Konzervatorski zahvat na Mogorjelu“, u: *Naše starine*, I., Sarajevo, 1953., str. 145.-160.
- BASLER, ĐURO, *Kršćanska arheologija*, Crkva na kamenu, Mostar, ²1990.
- BOJANOVSKI, IVO, *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, ANUBIH, knj. LXVI., Sarajevo, 1988.

- BOJANOVSKI, IVO, „Mogorjelo – rimsko Turres“, u: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, n. s., A., XXIV., Sarajevo, 1969., str. 137.-163.
- BULIĆ, FRANE – BERVALDI, JOSIP, *Kronotaksa salonitanskih biskupa*, Tiskara Hrvatskog katoličkog tiskovnog društva, Zagreb, 1912./1913.
- CAMBI, NENAD, *Antika*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2002.
- ČREMOŠNIK, IRMA, *Mozaici i zidno slikarstvo rimskog doba u Bosni i Hercegovini*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1984.
- ČREMOŠNIK, IRMA, „Rimsko naselje na Paniku kod Bileće“, u: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, n. s., A., XXIX., Sarajevo, 1974., str. 41.-164.
- DYGGVE, EJNAR, *Izabrani spisi*, Književni krug, Split, 1989.
- FRANZEN, AUGUST, *Pregled povijesti Crkve*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, ²1996.
- GABRIČEVIĆ, BRANIMIR, „Kršćanstvo u Iliriku do dolaska Slavena“, u: *Antička Salona*, Nenad Cambi (ur.), Književni krug, Split, 1991., str. 327.-353.
- GABRIČEVIĆ, BRANIMIR, „Najstariji kršćanski oratorij u Saloni“, u: *Antička Salona*, Nenad Cambi (ur.), Književni krug, Split, 1991., str. 353.-367.
- GOLUŽA, BOŽO, *Povijest Crkve*, Teološki institut Mostar, Mostar, 1998.
- HUMPHRIES, MARK, *Early Christianity*, Routledge Taylor & Francis Group, London – New York, 2006.
- NOVAK, GRGA, *Prošlost Dalmacije*, I., Marjan Tisak, Split, 2004.
- MARIJANOVIĆ, IVANA, „Prilog problemu datiranja nekih starokršćanskih crkava u Bosni i Hercegovini“, u: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, n. s., A., 45, Sarajevo, 1990., str. 109.-136.
- MILETIĆ, NADA, „Izvještaj o zaštitnom iskopavanju u Potocima kod Mostara“, u: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, n. s., A., XVII., Sarajevo, 1962., str. 153.-157.

- OREČ, PETAR, „Ranokršćanska dvojna crkva u Gracu“, u: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, n. s., A., 37, Sarajevo, 1982., str. 55.-85.
- PAŠALIĆ, ESAD, *Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1960.
- PAŠKVALIN, VELJKO, *Antički sepulkralni spomenici s područja Bosne i Hercegovine*, knj. LXXXIII., Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 2012.
- PAŠKVALIN, VELJKO, *Kršćanstvo kasne antike u zaleđu Salone i Narone. Arheološka istraživanja kasnoantičkog kršćanstva u Bosni i Hercegovini*, Vrhbosanska katolička teologija, Sarajevo, 2003.
- PATSCH, KARLO, „Arheološko epigrafsko istraživanje o povijesti rimske pokrajine Dalmacije“, u: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, XVI., Sarajevo, 1904., str. 33.-60.
- PATSCH, CARLO, *Bosna i Hercegovina u rimsko doba*, J. Studnička, Sarajevo, 1912.
- PATSCH, KARLO, „Zbirke rimskih i grčkih starina u bos.-herc. zemaljskom muzeju“, u: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, XVI., Sarajevo, 1914., str. 141.-220.
- POPOVIĆ, MARKO, „Manastir sv. Petra de Campo kod Trebinja“, u: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, n. s., A., XXVII./XXVIII., Sarajevo, 1972./1973., str. 313.-346.
- PULJIĆ, IVICA, „Stolac – sjedište kasnoantičke biskupije sarsentensis“, u: *Stolac u povijesti i kulturi Hrvata*, Humski zbornik, IV., Zagreb – Stolac, 1999., str. 93.-116.
- SERGEJEVSKI, DIMITRIJE, „Bazilika u Mokrom“, u: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, n. s., A., XV.-XVI., Sarajevo, 1960.-1961., str. 211.-228.
- SERGEJEVSKI, DIMITRIJE, „Bazilika u Nerezima i Docu“, u: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, n. s. A., XIV., Sarajevo, 1959., Sarajevo, str. 163.-173.
- SERGEJEVSKI, DIMITRIJE, „Rimska cesta Narona – Leusinium (Prethodno istraživanje)“, u: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, n. s., A., XVII., Sarajevo, 1962., str. 111.-113.

- SERGEJAVSKI, DIMITRIJE, „Staro-hršćanska bazilika u Klobuku“, u: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, n. s., A., IX., Sarajevo, 1954., str. 189.-210.
- ŠIŠIĆ, FERDO, *Priručnik izvora hrvatske historije. Dio I. do godine 1107.*, Naknada Kraljevine Hrvatske, Slavonske i Dalmatinske zemaljske vlade, Zagreb, 1914.
- ŠKEGRO, ANTE, „Ranokršćanska crkvena organizacija s hercegovačkih prostora“, u: *Hum i Hercegovina kroz povijest*, I., Zbornik radova s Međunarodnog znanstvenog skupa održanog u Mostaru 5. i 6. studenoga 2009., Ivica Lučić (ur.), Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2011., str. 99.-115.
- TRUHELKA, ĆIRO, „Prilozi rimskoj arheologiji Bosne i Hercegovine“, u: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, IV., Sarajevo, 1892., str. 340.-366.
- TRUHELKA, ĆIRO, „Rimske iskopine u Vitini“, u: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, V., Sarajevo, 1893., str. 673.-678. (ćir.).
- VANINO, MIROSLAV, „Prve pojave kršćanstva u Bosni“, u: *Povijest Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do godine 1463.*, I., Hrvatsko kulturno društvo „Napredak“, Sarajevo, ³1998., str. 138.-158.
- VASILJ, SNJEŽANA „Od rimskog osvajanja do bana Kulina“, u: *Katoličanstvo u Bosni i Hercegovini*, Hrvatsko kulturno društvo „Napredak“, Sarajevo, 1993., str. 5.-36.
- VUJNOVIĆ, ANTE, „Kasnoantički crkveni kompleks na Rivinama“, u: *Crkva na kamenu*, Mostar, 6/2012., str. 21.